

О.І.Гуржій, О.М.Донік*

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»: ПІВСТОЛІТТЯ В НАУЦІ

Стаття присвячена ретроспективному огляду півстолітнього шляху, що його пройшов «Український історичний журнал» – провідне і тривалий час єдине видання історичного профілю в Україні.

Півстоліття тому в Україні побачив світ перший у повоєнний період науковий періодичний часопис з історичної проблематики – «Український історичний журнал», який повною мірою, як і загалом вітчизняна історична наука, відчув на собі всі складні, а часом і трагічні суспільно-політичні перипетії ХХ ст. Установлення тоталітарної комуністичної системи управління й панування «єдино вірної» марксистсько-ленінської ідеології, а також запекла боротьба радянської влади з «українським буржуазним націоналізмом» призвели до закриття у 1930-х рр. більшості видань історичного профілю. Масові репресії, переслідування та винищення інтелігенції, у тому числі й учених, надовго перервали концептуальний зв'язок із попереднім надбанням, науковими традиціями й цілими школами. Сумнозвісний радянський державний діяч Л.Каганович вимагав знищити ті тоненькі таємні нитки, що залишилися від М.Грушевського та його школи¹.

Однак уже на початку 1940-х рр. в Україні стала цілком очевидно нагальна потреба у фаховому періодичному часопису з історичної тематики. Це добре усвідомлювали тогочасні суспільствознавці. Історик держави й права, член-кореспондент АН УРСР С.Юшков² у доповідній записці до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У від 3 лютого 1943 р. зазначав, що громадськість уже давно говорить про необхідність видання історичного журналу («Тепер, коли завдання української історичної науки так ускладнилися, ці пропозиції необхідно втілити в життя»³).

Після розгляду записки вченого у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У його завідувач К.Литвин 17 березня того ж року надіслав листа директорові інституту проф. М.Петровському з проханням висловитися про доцільність видання спеціального журналу історичного спрямування. Незважаючи на те, що К.Литвин уважав поставлене питання вартим уваги, воно тоді так і не було вирішене позитивно. Крім того, М.Петровський мав сумніви щодо своєчасного надходження до редакції необхідних для публікування матеріалів (щоби часопис виходив регулярно).

* Гуржій Олександр Іванович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, директор Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії» (Київ);

Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Подальше обговорення цього питання відбувалося в кулуарах, а на рівні Президії АН УРСР та ЦК КП(б)У воно розглядалося в 1950 р., проте знову зайшло у «глухий кут». На таку ініціативу відділ пропаганди й агітації 16 січня 1951 р. дав негативну відповідь, формальне пояснення якої було досить простим – мовляв, при потребі співробітники інституту й інші суспільствознавці можуть друкувати свої праці в союзному журналі «Вопросы истории» або в наукових записках Академії наук. При цьому не бралось до уваги те, що молодим ученим до таких видань було дуже важко «пробитися», а також і те, що «Вопросы истории» та наукові записки не могли охопити всієї палітри творчих пошуків українських істориків.

«Товстий журнал» залишався мрією не тільки для фахівців, а й бажаним для широкого читацького загалу, як згадував один із його колишніх головних редакторів М.Коваль⁴. Це питання неодноразово обговорювалося в пресі, причому на всесоюзному рівні, порушувалося перед вищим партійним керівництвом⁵.

Мрію про заснування журналу, як свідчать архівні матеріали, наприкінці 1955 р. – на початку 1956 р. спробував утілити в життя директор Інституту історії О.Касименко, за підписом якого було підготовлено «Проект для Президії АН УРСР про необхідність і засади створення журналу «Радянський історик»⁶. У ньому зокрема йшлося про те, що за роки радянської влади, особливо в повоєнний період, в Україні з'явилися численні кадри висококваліфікованих істориків. Лише з історії комуністичної партії в 1945–1954 рр. аспірантами та викладачами вузів було захищено понад 270 кандидатських дисертацій. Про наукову зрілість українських радянських істориків свідчили, наприклад, статті, опубліковані у «Наукових записках», які виходили в Інституті історії АН УРСР, Інституті археології АН УРСР, в університетах і кількох педагогічних інститутах. Проте подальший розвиток історичної думки у республіці, на переконання дописувача, гальмувався через відсутність профільного журналу. Також у документі зазначалося, що не існувало й видання для вчителів історії у середніх школах (на зразок «Преподавания истории в школе», яке регулярно виходило в Москві). «Не можна при цьому не відзначити, – ішлося далі в «Проекті...», – що в той час, як письменники республіки мають у своєму розпорядженні чотири товстих та два тонких журнали («Вітчизна», «Жовтень», «Советская Украина», «Дніпро», «Україна», «Зміна»), також видаються журнали, в яких до деякої міри можуть друкуватися літературознавці й мовознавці («Література в школі», «Українська мова в школі»), великий загін українських радянських істориків не має свого друкованого органу»⁷. При цьому вчений нагадав, що вже кілька років тому були засновані та регулярно виходять спеціальні історичні часописи в усіх європейських країнах «народної демократії».

Конкретно ж пропонувалося створити двомісячний журнал «Радянський історик», який би втілював у собі риси «Вопросов истории» і «Преподавания истории в школе», а також об'єднав би навколо себе кращі сили істориків України. Його функціонування «сприяло б, з одного боку, перетворенню Інституту історії АН УРСР на своєрідний центр, який би координував науково-дослідну діяльність українських радянських істориків – наукових співробітників Академії наук УРСР (істориків, археологів, етнографів), Українського філіалу Інституту Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна при ЦК КПРС, викладачів історії народів СРСР, загальної історії, основ марксизму-ленінізму, які працюють в університетах, педагогічних та інших інститутах, у партійних школах, працівників архівів та музеїв. З іншого боку, створення подібного журналу сприяло б піднесенню ідейно-теоретичного рівня викладання історії в школі, підвищенню успішності учнів»⁸.

Аналіз документа переконує в тому, що, попри «благі наміри» мати власний періодичний друкований орган, дирекція Інституту історії АН УРСР ціл-

ком свідомо пропонувала Президії, а через неї, зрозуміло, і вищим партійним органам, ще більше підпорядкувати (а деякою мірою й монополізувати) процес розвитку історичної науки в республіці. Адже, на наш погляд, до того часу, скажімо, такі університети, як Київський, Харківський та деякі інші навчальні заклади продовжували залишатися особливими осередками науково-дослідної роботи в регіонах.

Учені не могли не скористатися сприятливою атмосферою політичної лібералізації, яка настала після XX з'їзду КПРС. Керівництво Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України та Архівного управління МВС УРСР у липні 1956 р. звернулися до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з листом, де йшлося про необхідність створення національного історичного журналу, який би став осередком формування наукової думки вчених, координував би дослідницьку діяльність вітчизняних істориків, надавав би їм дієву допомогу⁹.

У відповідь на це 1 лютого 1957 р. секретаріат ЦК КПУ прийняв рішення про видання «Українського історичного журналу» періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друк. арк., тиражем 10 тис. примірників і зі штатом у 4 особи. Перед часописом ставилися завдання висвітлювати історію українського народу, його «героїчну боротьбу за соціальне й національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму й комунізму, вирішальну роль народних мас, робітничого класу, КПРС у розвитку суспільства, видатну роль Леніна як вождя партії й трудящих» тощо. Особливу увагу передбачалося приділяти висвітленню «боротьби партії за єдність своїх рядів, зміцненню союзу робітничого класу й селянства, дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальненню досвіду викладання історичних дисциплін, інформуванню про роботу наукових установ, із воєвничою партійністю та непримирністю боротися за чистоту принципів марксизму-ленінізму, проти проявів буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму».

1957 р. розгорнулася велика робота з організації й підготовки до друку перших номерів «Українського історичного журналу». Особливою енергією вирізнявся відомий учений, на той час канд. іст. наук, перший відповідальний редактор часопису Ф.Шевченко – його хвилювали, насамперед, популярність серед читачів і тираж видання. Відповідальний редактор особисто підготував листа від імені редколегії до завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ М.Хворостяного, де пояснив, що було б дуже корисним ознайомлювати з матеріалами, які публікуватимуться в журналі, партійний актив, агітаторів, пропагандистів, лекторів – усіх працівників мережі «комуністичної освіти». При цьому бажаним було б, щоб «партійні бібліотеки» передплатили «УІЖ» (тоді його передплатна ціна на півроку становила 18 руб., а одного номера – 6 руб.). Учений уважав за необхідне встановити зв'язок із середніми школами, педагогічними училищами й інститутами – із цією метою він звернувся по підтримку до міністра освіти республіки І.Білодіда й попросив офіційної допомоги у справі проведення передплати на часопис навчальними закладами, підпорядкованими міністерству освіти УРСР¹⁰.

Створивши «Український історичний журнал» як орган Інституту історії Академії наук та Інституту історії партії при ЦК КПУ, своїм рішенням від 12 липня 1957 р. Центральний комітет компартії республіки друкування часопису поклав на видавництво АН УРСР. Проте директор Інституту історії партії І.Назаренко, директор Інституту історії АН УРСР О.Касименко, відповідальний редактор журналу Ф.Шевченко звернулися безпосередньо до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з роз'ясненням, що це видавництво має слабку й застарілу матеріально-технічну базу, а тому не зможе забезпечити регулярний та своєчасний випуск журналу. А враховуючи той факт, що в Москві «Вопросы истории КПСС» и «Вопросы истории» друкувалися не у видавництві АН СРСР, а у ви-

давництві «Правда», то вони запропонували аналогічно вчинити й у Києві – друкувати часопис у видавництві ЦК КПУ «Радянська Україна»¹¹.

16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії вже офіційно затвердженого журналу. У протоколі №1 були зазначені два питання: організаційне та обговорення проекту першого номера. З інформацією про постанову ЦК КПУ від 12 липня й завдання, які виникли у зв'язку з цим, виступив Ф.Шевченко. На засіданні встановили структуру часопису з 7 рубрик і вирішили для статей відводити 2,5 друк. арк., а на решту матеріалів – 7,5¹².

Важливі аспекти діяльності журналу обговорювалися на засіданні 27 липня того ж року. Кілька членів редколегії (В.Самофалов, П.Лавров, Г.Мултих) у черговий раз наголосили на необхідності встановлення тісних зв'язків із вузами. Ф.Шевченко запропонував: урахувавши надзвичайну ситуацію, що склалася з добром матеріалів, організувати виїзд редколегії «на місця», в обласні центри, для «пошуку» авторів статей, які необхідні для перших номерів часопису. Також учений уніс пропозицію: у №1 «УІЖ» умістити анкету й запропонувати читачам згідно з нею оцінити зміст журналу, висловити свої побажання, а на початку 1958 р. скликати читацьку конференцію¹³.

Проте не матеріальні, а технічні труднощі затримували вихід у світ першого номера. Чому він не виходить та з яких конкретних причин? Як дирекція відповідних інститутів допомагає редакції? Такі гострі питання порушив 11 грудня член редколегії В.Жебокрицький перед відповідальним редактором. Ф.Шевченко пояснив: «Робили спробу друкувати журнал в друкарні «Радянська Україна», місяць друкували матеріал, дали гранки, які були набрані дуже погано, без посилань, без іноземних назв»¹⁴. Діяльність редакційної колегії також була неефективною через нестачу кваліфікованих кадрів, пошуки яких тривали.

Незважаючи на невпорядкованість штатами, редколегія (Ф.Шевченко (відповідальний редактор), І.Бутич, І.Гуржій, М.Доній, В.Жебокрицький, П.Калениченко (заст. відп. редактора), С.Королівський, І.Крип'якевич, П.Лавров, Г.Мултих (заст. відп. редактора), В.Самофалов, Г.Шевчук (відп. секретар)) докладала всіх зусиль, щоб із другого ж півріччя журнал почав безперебійно виходити. Редакція розмістилася в Києві, на бульварі Шевченка, 14.

Редколегія у зверненні до читачів зазначала, що поява «УІЖ» є знаменною подією в суспільно-політичному житті республіки, «ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії й Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні»¹⁵. Орієнтувався часопис, головним чином, на професійних суспільствознавців, викладачів історії вищих і середніх навчальних закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив, студентів історичних факультетів. Його найважливішою метою мало стати об'єднання творчих зусиль українських істориків¹⁶.

Після виходу №1 й №2 журналу члени редакційної колегії звернулися у відділ науки й культури ЦК КПУ з проханням створити сприятливі умови для праці. Тоді в штаті значилися лише один літредaktor та «редaktor-організатор». Крім того, невдовзі стало очевидним – співробітники Інституту історії виконували найбільший обсяг редагування, а функції деяких представників Інституту історії партії зводилися, головним чином, до візування час від часу окремих статей.

Відразу у діяльність «УІЖ» почали втручатися вищі партійні органи. Так, у 1959 р. редколегія вирішила присвятити №4 20-річчю «возз'єднання українських земель у складі республіки». Проте, як повідомили «згори», ця дата офіційно не відзначатиметься й «порекомендували», які матеріали зняти та замінити іншими, наказавши «брати рішучий курс на історію радянського періоду»¹⁷. Нерідко доходило до автоматизму, коли кожна компартійна постанова обов'язково бралася «на озброєння», навіть незважаючи на те, чи стосувалася вона діяльності часопису, а чи ні.

У 1960 р. умови функціонування періодичного видання відчутно погіршилися. Про це неодноразово говорили самі члени редколегії. Зокрема, Ф.Шевченко висловив таку думку: «Передплата на журнал дуже погана – усього 2800 передплатників. Широко залучити вчителів до неї не вдалося. Часопис дорогий, нецікавий». П.Лавров зазначав: «Наші номери нецікаві, бо треба деякою мірою відходити від конкретної історії, давати історіографічні статті»¹⁸. Порувалися питання про поліпшення видавничої бази, збільшення обсягу та періодичності виходу журналу, забезпечення його штатними працівниками й гонорарами, оновлення складу редколегії тощо¹⁹.

Наприкінці того ж року відповідальному редакторові довелося вирішувати не лише наболілі питання «УІЖ», а й власні проблеми. Справа в тому, що в Президії ЦК КПУ було прийнято спеціальну постанову щодо книги Ф.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959), відповідальним редактором якої був І.Крип'якевич. Центральний комітет зобов'язав обговорити працю, «викрити» в ній методологічні помилки й «належним чином оцінити» її на шпальтах журналу «Комуніст України». Постанову обговорили на парткомі, а потім і на партійних зборах Інституту історії. Зобов'язали розглянути зміст монографії на редколегії «УІЖ». Щоправда, ведучи її засідання (12 листопада), І.Гуржій звернув увагу присутніх на те, що працю «широко розглянули на інститутських зборах, недоліки роботи стали «ясні», а тому звів критику, головним чином, до «недостатньої оцінки (аналізу)» окремих аспектів у книзі. Потім швидко перейшли до апробації статей, які надійшли до часопису. Однак М.Доній згодом повернувся до постанови Президії ЦК і дещо із сумнівом констатував, що в ній зазначається, ніби з рецензією повинен виступити «Комуніст України», але, можливо, це варто зробити й «УІЖ», а коли так, то «треба обов'язково підготувати рецензію, об'єктивну, а мовчати нам не можна»²⁰. На той час уже з'явилася критична рецензія К.Гуслистого, але Ф.Шевченко з нею категорично не погодився.

Наступний, 1961 р., у цілому пройшов під гаслом – «Гідну зустріч, проведення та обговорення матеріалів ХХІІ з'їздів КПРС і КПУ». У зв'язку із цим відповідальний редактор запропонував навіть дещо змінити структуру самого журналу, зокрема видавати додаток. Планувалося розробити програму, щоб можна було давати відповіді на ті питання, які ставилися на з'їздах. Виникла пропозиція ввести рубрику «Календар», де б дуже стисло висвітлювалися видатні історичні події й біографії відомих політичних діячів (з №3). Пропонувалося запровадити окремих науковий напрямок з подолання культу особи. В.Самофалов наголосив на необхідності посилення боротьби з проявами «буржуазного націоналізму» та доцільності показати «підривну діяльність антипартійної групи в Україні». Цікавою виглядала дискусія навколо так званої «науковості» матеріалів у часопису. Наприклад, М.Доній пропонував статті, які написані не на архівних матеріалах, як «ненаукові», узагалі не друкувати, а Г.Мултих робив виняток для тих із них, котрі є «загальнопартійними й потрібними для пропагандистів»²¹.

У 1962 р. укотре гостро постало питання про викриття наслідків культу особи, а в редакції не було на цю тему жодної статті. Наближався також ювілей партійного та державного діяча, академіка АН УСРР М.Скрипника (1872–1933 рр.), але наявну статтю із цього приводу не наважувалися друкувати без рішення «згори». Дописи Ф.Шевченка продовжували обговорюватися й контролюватися. Навіть від його принципової позиції – «Стаття не передова, а авторська, і кожен автор має право висловлювати свою думку», – нічого не змінилося. Лише коли вчений «показував» свою наукову продукцію в ЦК КПУ й отримував «добро», знімалися всі проблеми. «Раз у ЦК не заперечують, то навіщо тоді обговорювати її на редколегії», – дивувався М.Доній²².

Поступово минав період так званої «відлиги». Давалося взнаки наближення змін у політичному курсі СРСР, пов'язане з приходом до влади Л.І.Брежнєва в жовтні 1964 р., що безпосередньо позначилося й на діяльності «УІЖ». Зокрема, тоді фактично вперше спеціальною постановою ЦК КПУ було звернено увагу на його роботу. Відтак 2 листопада відбулося засідання дирекцій Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, порядок денний якого передбачав практично одне питання – про заходи з виконання постанови ЦК КПУ 1964 р. стосовно часопису. Присутніми були новопризначений директор Інституту історії К.Дубина («дослідник актуальних проблем ленінської теорії соціалістичної революції»²³), згадувані вище І.Назаренко, Ф.Шевченко, І.Гуржій, Г.Мултих, А.Санцевич, а також П.Гудзенко, П.Маркіянов, І.Коломійченко, О.Юрченко, Л.Мрищук, І.Лупандін – усе керівництво «УІЖ». Перше, про що оголосив К.Дубина, це те, що з нового року часопис стане щомісячним (згідно з рішенням президії ЦК КПУ). Відповідно до критики, треба більше друкувати проблемних статей, але з такими ніхто з провідних учених Інституту історії не виступив протягом цілого року. Передбачалося «повнокровне» висвітлення всіх періодів історії України. Адже, за твердженням Ф.Шевченка, «журнал не читають». 70–80% становили матеріали новітнього періоду, які більшість читачів узагалі не вважали за «історію», бо ці публікації не розкривали її «хід». А в окремих номерах зовсім були відсутні студії із середньовічної доби й нового часу, які б давали перспективи для майбутніх творчих пошуків²⁴.

Також відзначалося слабке висвітлення деяких аспектів всесвітньої історії, «недостатню критику буржуазної ідеології» в історіографії. Причому останнє пояснювалося тим, що «не дають належної літератури». А стосовно рівня рецензій записали до протоколу так: «Ніхто не дає своїх думок, більше переказ книг». Знову виникло питання матеріальних видатків – було наголошено, що журнал від початку існування видається фактично на громадських засадах.

Ці ж проблеми залишалися невирішеними й у наступні кілька років, незважаючи на те, що «УІЖ» продовжував бути чи не основною творчою трибуною істориків республіки.

1965 р. провідні вітчизняні вчені виступили на сторінках часопису з кількома важливими ініціативами. Наприклад, у листі до редакції І.Крип'якевич, М.Марченко, А.Введенський, Я.Ісаєвич, Я.Дашкевич та інші наполягали на необхідності видання бібліографії з історії УРСР²⁵, а М.Брайчевський підтримав ідею Г.Логвіна (стаття «Перегук віків» у газеті «Літературна Україна» від 9 лютого 1965 р.) щодо організації в республіці товариства охорони пам'яток історії та культури²⁶, яке й було створене 21 грудня наступного року (до його республіканського правління ввійшли й деякі члени редколегії «УІЖ», зокрема, К.Дубина (голова), І.Гуржій (член президії) й ін.²⁷).

Того ж року до віце-президента АН УРСР І.Білодіда надійшла доповідна записка, підписана групою українських істориків на чолі з І.Крип'якевичем, в якій йшлося про задум створити «Історичний атлас України». Ідею якимось чином «перехопили» в Москві – того ж року в №7 часопису було опубліковано не текст записки, а матеріал російського фахівця в галузі історичної географії В.Яцунського «Про створення історичного атласу»²⁸. До обговорення цієї проблеми підключилося багато дослідників різного рівня. Хід дискусії, структура майбутнього атласу й тематика карт протягом тривалого періоду висвітлювалась на шпальтах «УІЖ». Однак реально втілити задумане в життя тоді не судилося. До вирішення цього питання вітчизняні науковці повернулися лише наприкінці ХХ ст.

24 квітня 1967 р. помер І.Крип'якевич. Для редколегії «УІЖ» це була величезна втрата – і як людини, і як ученого зі світовим ім'ям²⁹. Його знали й цінували як в Україні, так і на Заході, а праці широко використовували.

У липні 1967 р. «УІЖ» виповнилося 10 років. За цей час авторами журналу стали представники 102 місцевостей України – столиці, обласних центрів, невеликих міст та сіл (щоправда, майже половину становили кияни). Іноземні дописувачі були представлені науковцями Польщі (Варшава, Краків, Вроцлав, Ополе, Катовіце), Чехословаччини (Прага, Братислава), Румунії (Бухарест, Сігет), Угорщини (Будапешт, Дебрецен), Німецької Демократичної Республіки (Берлін, Єна, Ляйпциг), Болгарії (Софія), а також Канади³⁰. Отже, можна говорити не лише про всесоюзне, а й до певної міри міжнародне визнання часопису. Серед авторів були академіки й члени-кореспонденти АН СРСР, союзних республік, академіки Польщі та Угорщини, заслужені діячі науки УРСР. Свої статті в «УІЖ» друкували партійні й державні керівники УРСР.

Під час відзначення 10-літнього ювілею було висловлено щире подяку за плідну роботу членам редколегії, які перебували в її складі з часу заснування журналу й стали своєрідними його «ровесниками» – І.Бутичу, І.Гуржію, М.Донію, В.Жебокрицькому, П.Калениченку, С.Королівському, П.Лаврову.

У другій половині 1967 р. незручного Ф.Шевченка було усунуто з посади головного редактора (став рядовим членом редколегії). Замість нього призначили К.Дубину, під керівництвом якого встигли провести лише одне засідання (22 вересня 1967 р. він раптово помер). Увесь 1968 р. журнал залишався без головного редактора, функції якого виконували А.Гаєвський, А.Санцевич, П.Шморгун. Зрештою, як це не виглядало парадоксально, але редакційний колектив знову очолив Ф.Шевченко.

На початку 1970-х рр. тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної думки значно посилювався, набувши вульгарних форм і проявів. «УІЖ» критикували в першу чергу за «недостатнє висвітлення ленінської тематики»³¹. Ф.Шевченко, незважаючи на звинувачення, продовжував наполягати на тому, що треба друкувати більше студій з історії України доби феодалізму та капіталізму, проте його вже мало хто підтримував.

31 жовтня 1971 р. помер друг і колега вченого І.Гуржій. Із 1972 р. деякі члени редколегії пропонували порушити перед ЦК питання про усунення головного редактора з посади³², що й було здійснено того ж року. На зміну медієвісту прийшов дослідник проблем новітньої історії Польщі П.Калениченко. Зрозуміло, що за цих обставин ще більший «ухил» часопису у бік сучасної тематики ставав неминучим.

ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, члени якої постійно звітувалися перед вищим партійним органом республіки. Неодноразової критики з боку ЦК зазнавали також окремі автори. Зокрема, стосовно статті С.Злупка «До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського» зазначалося, що в ній подано «антинаукове» висвітлення життя, діяльності й поглядів цієї особи, зроблено спробу переконати читача в тому, що діяч і теоретик «буржуазно-націоналістичної партії Галичини все життя пропагував ідеї соціалізму»³³.

У 1972 р. було проголошено новий напрям роботи Інституту історії та «УІЖ», який повністю відповідав «історичним накресленням ХХІV з'їзду КПРС», постановам ЦК КПРС і ЦК КПУ: «актуалізувати» тематику наукових досліджень, надавати перевагу розробці проблем сучасної історії (соціалістичного й комуністичного «будівництва» у країні), критиці «буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій» радянської дійсності тощо, ширше розгортати справу «комуністичного виховання трудящих», ідейно-політично «загартовувати кадри» й т.д.³⁴

Отже, суспільно-політична «відлига» перейшла в стійкий «застій», брежневську добу. Пішли в минуле масові репресії й фізичне знищення людей, але диктат компартійних чиновників поступово й усебічно охоплював історичну галузь науки. Було розгромлено опозиційну течію шістдесятників, представники

якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису (О.Компан, М.Брайчевський, О.Апанович, Я.Дзира та ін.).

Надалі вплив політичної кон'юнктури на функціонування журналу особливо проявлявся під час засідань редколегії, члени якої приймали рішення про запровадження таких рубрик, як «XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва»³⁵, «Публікація та розповсюдження творів В.І.Леніна на Україні»³⁶, «Конституція УРСР – основний закон радянського соціалістичного суспільства»³⁷ тощо. Після того, як черговий з'їзд КПРС завершував свою роботу, тематика, підпорядкована виконанню його рішень, ставала «найактуальнішою» – їй, як правило, відводилося не менше третини загального обсягу кожного номера. При цьому спостерігалася чітка тенденція до згортання «дожовтневої» тематики, особливо середньовічної. «Згори» можна було почути запитання-застереження: «Доки ще рипітимуть чумацькі валки на сторінках «Українського історичного журналу»? А коли медієвістам щось і вдавалося надрукувати, то нерідко сюжети статей зводилися лише до «класової боротьби трудящих мас проти гнобителів»³⁸.

За нашими підрахунками, з 1957 по 1972 рр. часопис опублікував близько 600 статей з історії України дорадянського періоду, а протягом 1973–1985 рр. – майже на 200 менше. Причому з них, відповідно, 290 та 154 стосувалися феодальної доби. Тобто кількість останніх скоротилася ледь не вдвічі.

1983 р. спеціальна комісія відділу науки й навчальних закладів ЦК КПУ високо оцінила діяльність Інституту історії й «УІЖ», очолюваних директором (з 1978 р.) та головним редактором (з 1979 р.) Ю.Кондуфором. Як особливо позитивне в роботі редколегії було відзначено її зусилля у справі «залучення до виступів» провідних партійних і радянських керівників, відомих учених з інших союзних республік³⁹.

Проте, слід констатувати, що навіть тоді, незважаючи на несприятливу для творчого пошуку атмосферу, «УІЖ» продовжував залишатися центром наукового життя українських істориків. Наприклад, на його шпальтах, щоправда, крізь призму теорії «єдності походження трьох братніх народів», глибоко висвітлювалися питання передісторії Київської Русі, формування її державних кордонів і адміністративно-територіального устрою⁴⁰. Причому відбулося широке обговорення нової концепції цієї проблеми, запропонованої академіком Б.Рибаківим⁴¹. Усе це, безперечно, внесло відповідні корективи в дослідження наступної історичної доби. Деяко по-новому, загострено, прозвучала тема російського історика Б.Флорі про взаємини українського козацтва й уряду Московії у 1580-х – 1590-х рр.⁴² Етапи формування й розвитку української народності спробував узагальнити Г.Сергієнко⁴³, а зрушення в культурі України XVII ст. досліджували Я.Ісаєвич, О.Дзюба, З.Хижняк та ін.

Чи не вперше в радянській історіографії П.Натикач, Ф.Шевченко, В.Смолій загострили увагу суспільствознавців на формуванні світогляду й соціальної свідомості українців за середньовіччя та нового часу⁴⁴. Статті вказаних авторів здобули позитивну оцінку серед істориків. Одночасно схожі наукові пошуки вели російські вчені.

Проголошена 1985 р. «перебудова», незважаючи на всі нині відомі прорахунки, стала якісно новим етапом в усіх сферах життя, відкрила перспективи кардинальних змін у суспільних галузях науки. Ставлячи перед собою важливі завдання, наукова громадськість дедалі частіше зверталася до минулого, щоб краще зрозуміти помилки сучасного, з'ясувати, від якої спадщини треба відмовитись, а що використати з найбільшою користю. Це обумовило активізацію творчих пошуків у розвитку історичної науки, висвітлення так званих «білих плям», а то й «лакун». Одним словом, учені поступово одержували реальні можливості всебічно, повно та об'єктивно показувати події і явища минулого. Гос-

тро іронічне ставлення почали викликати догматизм і антиісторизм, начотництво та пряме цитування, кон'юнктурність і ювілейне славослов'я, які нерідко перед тим панували на шпальтах «УІЖ». З'явилися публікації, автори яких прагнули переглянути традиційні для радянської історіографії проблеми.

Водночас, слід ще раз підкреслити: завоювання нових позицій відбувалося в постійній боротьбі зі старим, консервативним. Традиційно найменш висвітленою в журналі залишалася литовсько-польська доба. Невизначеність із майбутнім інколи породжувала непевність, якщо не відвертий острах. Так, члени редколегії до 1000-ліття хрещення Русі наважилися замовити статтю екзарху України, митрополитові київському Філарету. Можна лише уявити внутрішню боротьбу при цьому тодішнього головного редактора академіка Ю.Кондуфора, який дав згоду на такий крок. Однак з оригінального задуму нічого не вийшло. «Почалося все, – як згадував М.Коваль, – із дзвінка з приймальної одного з завідуючих відділами ЦК партії. Зажадали негайно передати їм згадану статтю. Досить тривалий час ніяких відомостей із ЦК не надходило. У редакції вже нервували... Вирішив справу вердикт секретаря ЦК з ідеології: «Проти опублікування». Нижче підписалися й завідуючі відповідними відділами»⁴⁵.

Зберігався колишній «доробок» і у плані критичного аналізу праць, що виходили. Із 278 опублікованих протягом 1985–1988 рр. у часопису рецензій тільки 12% матеріалів не стосувалися історико-партійної тематики та проблем країн «соціалістичної співдружності».

Проте час брав своє. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. відбулося започаткування й становлення нової медієвістичної школи в Україні, при цьому західні українознавчі центри поступилися пріоритетом на користь наукових інституцій республіки.

У складних і неоднозначних умовах розгортання державотворчих процесів неабияк зріс інтерес не тільки вчених, а й громадськості до політичної історії країни. Редколегія знову, як колись у 1960-х рр., надала шпальти журналу для учасників дискусій про виникнення й генезу української етнічної держави. Нарешті, здійснилося давнє бажання першого керівництва часопису вдатися до виїзних засідань при обговоренні наболілих питань історичної науки – першим здійсненню такого заходу посприяв Черкаський обком КПУ в особі А.Чабана й А.Морозова. Республіканські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», організаторами яких стали Інститут історії АН УРСР, громадсько-політичний і культурний центр Черкаського обкому КПУ, а також «УІЖ», відбулися 16–19 квітня 1991 р. в Черкасах. Захід започаткував всеукраїнські конференції на цю тематику, частим місцем проведення яких залишалися Черкаси. Водночас за ініціативи редколегії відбулося кілька круглих столів, де розглядалися актуальні питання вітчизняної історіографії.

На початку 1990-х рр. на сторінках журналу з'явилися статті та виступи, автори яких намагалися під новим кутом зору розглянути замовчувані аспекти історії нашої країни, поволі зняти проблему «білих плям». У центрі дослідницьких інтересів опинилися питання формування й утвердження тоталітарного режиму в Україні, його негативних наслідків у різних сферах суспільного життя, проблематика української національної революції. Помітно активізувалася діяльність часопису у справі пропаганди історіографічної спадщини й публікування джерел. Оновлення «УІЖ» зумовило появу нових рубрик: «Історія в особах» (1989 р.), «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого» (1990 р.), «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» (1991 р.). Чільне місце серед публікацій останніх років посіли студії з релігійної тематики, які вміщувалися в спеціально створеній 1995 р. рубриці. Окремо варто відзначити внесок журналу в розробку проблем українського середньовіччя, які з

1996 р. широко висвітлювалися в розділі «Проблеми української медієвістики».

Із того часу, за твердженням головного редактора (з 1995 р.) академіка В.Смолія, «УІЖ» став доступним для публікацій будь-якого спрямування, єдиним критерієм добору яких став їх науковий рівень, новизна та внесок у фундаментальні дослідження⁴⁶. Тоді ж відбулися дві реорганізації складу редколегії, які головний редактор визначив як «цілком природний процес» у руслі оновлення редакційних колегій наукових часописів. На запитання: «Що необхідно зробити для того, щоб утілити всі задуми й плани на майбутнє?», – він лаконічно відповів: «Працювати. У тому числі з авторами. Слід сформувати авторський актив, постійно розширювати географію наших дописувачів. Звичайно, потрібні кошти для регулярного видання журналу. Але ... значно легше шукати гроші, можливості для видання, коли черговий номер повністю сформований, причому не лише сформований, а й укомплектований цікавим, оригінальним науковим матеріалом»⁴⁷. Узагальнив досягнення «УІЖ» у 1990-х рр. та зробив певні прогнози розвитку історичної науки на майбутнє заступник головного редактора О.Реєнт⁴⁸.

Уведення на початку 2000-х рр. до складу редколегії додаткових членів – фахівців високого класу – та створення наукової ради із залученням провідних учених із Росії, США, Італії, Канади, Польщі, безперечно, сприяло подальшому широкому міжнародному визнанню «УІЖ», вирішенню найскладніших наукових проблем у галузі вітчизняної історії.

Із початку ХХІ ст. все більшої популярності набувають публікування джерел у рубриці «Документи і матеріали», зокрема про діяльність ОУН, українських середньовічних митрополитів, наукові відомі історики тощо. Більш дискусійною стала полеміка із закордонними вченими. Наприклад, Б.Зальмон з (ФРН, Кельн) запропонував власні оцінки щодо становища православ'я в Україні в 1917–1938 рр., а К.Беркгоф (Нідерланди, Амстердам) проаналізував релігійну ситуацію на окупованих нацистами українських територіях. Е.Тевнен (Франція, Нант) опублікував історіографічну статтю про французьких інтелектуалів і сталінізм (1935–1975 рр.), а Т.Яковлева (Російська Федерація, Санкт-Петербург) започаткувала обговорення проблем, пов'язаних із біографією І.Богуна⁴⁹.

Останнім часом особлива увага на шпальтах часопису приділяється перебуванню українців у Німеччині в період Другої світової війни⁵⁰. Науковці намагаються підбити підсумки в дослідженні голодомору 1932–1933 рр. у вітчизняній і зарубіжній історіографії⁵¹, взялися за висвітлення історії України в період Першої світової війни⁵². Корисним видається й започатковане останніми роками публікування в «УІЖ» переліку наукової літератури, виданої Інститутом історії України НАНУ, яке значною мірою інформує про напрацювання цієї провідної установи історичного профілю.

У 2005 р. змінився зовнішній вигляд «УІЖ», збільшився загальний обсяг окремого числа. Редакція журналу намагається залучати кращих фахівців до висвітлення важливих подій і ювілейних дат, пов'язаних з історією нашої країни, її відомими діячами. Особлива увага, як і раніше, приділяється теоретико-методологічним дослідженням проблем вітчизняної історії, історіографічним і джерелознавчим студіям, рецензіям на кращі наукові праці.

«Український історичний журнал», який з'явився на хвилі хрущовської «відлиги», за півстолітню історію свого існування пройшов складний шлях. Ці десятиліття в історії українського народу були дуже непростими, сповненими неоднозначних подій: часткова лібералізація й брежневський «застій», «маланчуківщина» та «перебудова», нарешті, розбудова незалежної держави. Звичайно, часопис існував не у вакуумі. Усі суспільні процеси так чи інакше впливали на його діяльність. Політична кон'юнктура, ідеологічний тиск, зміни голов-

них редакторів, колективу редакції не могли не позначитися на проблематиці журналу, науковому рівні й історичній об'єктивності матеріалів, уміщених на його шпальтах.

Творчий доробок часопису протягом кінця 1950-х – середини 1980-х рр. здобув неоднозначну оцінку громадськості. Однак залишається фактом – відбувся процес нагромадження та осмислення історичних знань. Політична заангажованість не змогла стримати поступове й неухильне розширення джерельної бази досліджень, уведення в науковий обіг додаткового масиву матеріалів, нагромадження потенціалу для майбутнього об'єктивного висвітлення фактів та подій минулого.

Без перебільшення можна казати, що з кінця 1980-х рр. «УІЖ» виконує роль своєрідного орієнтиру у формуванні нової вітчизняної історіографії. На шпальтах журналу знаходять відображення найважливіші аспекти історії України, які довгий час фальсифікувались або просто замовчувались. Часопис відкрив невідомі, забуті й напівзабуті імена, факти й події, засвідчив якісний рівень української історіографічної школи.

¹ Див.: У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956): Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. – Ч.2. – К., 1996. – С.41.

² Поряд із С.В.Юшковим за таке рішення висловився також д-р іст. наук, проф. Київського національного університету ім. Тараса Шевченка А.О.Введенський.

³ У лецатах тоталітаризму. – Ч.1. – С.111–114.

⁴ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.12.

⁵ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. – 1955. – №7. – С.10.

⁶ Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі – НА ПУ НАНУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.721-в. – Арк.30–40.

⁷ Там само. – Арк.31.

⁸ Там само. – Арк.32.

⁹ У лецатах тоталітаризму. – Ч.2. – С.216–218.

¹⁰ НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.721-в. – Арк.5–6.

¹¹ Там само. – Арк.14–15.

¹² Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 16 липня 1957 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.721-д. – Арк.1–3.

¹³ Протокол №3 засідання редколегії «УІЖ» від 27 липня 1957 р. // Там само. – Арк.8–10.

¹⁴ Протокол №7 засідання редколегії «УІЖ» від 11 грудня 1957 р. // Там само. – Арк.23–25.

¹⁵ Від редакційної колегії // Укр. іст. журн. – 1957. – №1. – С.5.

¹⁶ Там само. – С.9.

¹⁷ Протокол №5 засідання редколегії «УІЖ» від 3 липня 1959 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.902. – Арк.28.

¹⁸ Протокол №6 засідання редколегії «УІЖ» від 27 серпня 1960 р. // Там само. – Спр.987. – Арк.24.

¹⁹ Там само. – Арк.14.

²⁰ Протокол №7 засідання редколегії «УІЖ» від 12 листопада 1960 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.987. – Арк.26–32.

²¹ Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 1 січня 1961 р. // Там само. – Спр.1056. – Арк.1–8; протокол №7 засідання редколегії «УІЖ» від 10 листопада 1961 р. // Там само. – Арк.24–27.

²² Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 12 січня 1962 р. // Там само. – Спр.1122. – Арк.1–4; протокол №2 засідання редколегії «УІЖ» від 19 січня 1962 р. // Там само. – Арк.8.

²³ Див.: Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.110.

- ²⁴ Протокол №7 засідання дирекції Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії ЦК КПУ // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.12 (в). – Арк.21, 22.
- ²⁵ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до редакції // Укр. іст. журн. – 1965. – №1. – С.158–159.
- ²⁶ Важлива ініціатива. Лист до редакції // Там само. – №4. – С.152, 153.
- ²⁷ Див.: *Даниленко В.* Дубина Кузьма Кіндратович // Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник: Серія «Українські історики». – Вип.1. – К., 1998. – С.92; *Іван Олександрович Гуржій*: Бібліографія вчених Української РСР. – К., 1974. – С.15.
- ²⁸ Можна припустити, що ця публікація з'явилася за попередньою домовленістю російського вченого з українськими колегами й, зокрема, із членами редколегії «УІЖ». Адже, наскільки відомо, зв'язки між Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії АН УРСР підтримувалися постійно. Наприклад, В.Яцунський опублікував кілька рецензій на історичні праці, видані АН УРСР.
- ²⁹ *Іван Петрович Крип'якевич* [некролог] // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С.159–160.
- ³⁰ Див.: *Шевченко Ф.П.* «Українському історичному журналу» 10 років // Там само. – С.8.
- ³¹ Протокол №8 засідання редколегії «УІЖ» від 11 вересня 1970 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.405-6. – Арк.15, 16.
- ³² Протокол №6 засідання редколегії «УІЖ» від 21 червня та №7 від 27 вересня 1972 р. // Там само. – Спр.598-б. – Арк.19, 27.
- ³³ Доповідна записка про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КП України з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві // Там само. – Спр.584. – Арк.11, 12.
- ³⁴ Там само. – Арк.14.
- ³⁵ Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» 1976 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.977-а. – Арк.2.
- ³⁶ Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 17 січня 1977 р. // Там само. – Спр.1061-а. – Арк.2.
- ³⁷ Протокол №8 засідання редколегії «УІЖ» від 19 жовтня 1977 р. // Там само. – Арк.21.
- ³⁸ Див.: *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії... – С.14.
- ³⁹ Див.: Выводы комиссии отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины, изучавшей деятельность Института истории АН УССР. 1983 г. – С.2. // Особистий архів родини покійного д-ра іст. наук, професора, заслуженого діяча науки й техніки України В.Сарбея.
- ⁴⁰ *Зайцев О.К.* До питання про формування території давньоруських князівств у XII ст. // Укр. іст. журн. – 1974. – №5. – С.43–53; *Котляр М.Ф.* З історії переростання племенних союзів у територіальні об'єднання в Східній Європі (VII–X ст.) // Там само. – 1978. – №1. – С.58–70; *Тимощук Б.О.* Давні слов'яни на території Північної Буковини // Там само. – 1979. – №6. – С.89–98; *Ричка В.М.* Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI–XII ст. // Там само. – 1983. – №2. – С.84–100 та ін.
- ⁴¹ Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б.О.Рибаква // Укр. іст. журн. – 1981. – №10. – С.39–53.
- ⁴² *Флоря Б.М.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 1978. – №8. – С.124–129.
- ⁴³ *Сергієнко Г.Я.* Етапи формування і розвитку української народності // Укр. іст. журн. – 1985. – №10. – С.37–48.
- ⁴⁴ *Натикач П.І.* З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI – першій половині XVII століття // Укр. іст. журн. – 1978. – №3. – С.88–92; *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Там само. – 1982. – №5. – С.90–100; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII – XVIII ст.) // Там само. – 1985. – №6. – С.29–40.
- ⁴⁵ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії... – С.16.
- ⁴⁶ *Смолій В.А.* До читачів «Українського історичного журналу» // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.9.
- ⁴⁷ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.3, 4.

⁴⁸ *Реснт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.3–22.

⁴⁹ *Зальмон Б.Й.* Православ'я в Україні (1917–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – №3. – С.120–130; *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Там само. – 2005. – №3. – С.16–36; *Тевнен Е.* Французькі інтелектуали і сталінізм (1935–1975 рр.) // Там само. – 2000. – №6. – С.116–122; *Яковлева Т.Г.* Іван Богун: проблеми біографії // Там само. – №2. – С.147–157; №4. – С.144–152.

⁵⁰ Див.: *Айкель М.* «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.139–160; *Пастушенко Т.В.* Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Там само. – С.160–176.

⁵¹ *Зімон Г.* Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.118–131; *Граціози А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація // Там само. – 2005. – №3. – С.120–131; *Кульчицький С.В.* Голод 1932 р. у затінку голодомору-33 // Там само. – 2006. – №6. – С.77–97; *Марочко В.І.* Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Там само. – 2005. – №3. – С.186–199.

⁵² *Реснт О.П., Янишин Б.М.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С.3–37; *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Там само. – С.56–70.

The article covers the retrospective survey of half-centennial way that «Ukrainian Historical Journal» – the leading and for a long time the only publication of historical profile in Ukraine – is through.